

ԳՐԱԿԱՆ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ

ԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ

VI.

ԵՐԿՈՒ ՅՈՐԵԼԵԱՆ

(Ի. Տուրգենև և Լ. Տոլստոյ):

Ա.

Ռուս գրականութիւնը ռուսահայերիս մտաւոր կեանքի մէջ գուցէ աւելի մեծ դեր է խաղացել, քան մեր ազգայինը: Կովկասահայ մտաւորականների ստուար մեծամասնութիւնը զարգացել և դաստիարակուել է ռուս հեղինակների գրուածքներով, մինչդեռ Հայոց գրականութիւնը—չեմ ասում հին, դա բազմաթիւ խանդարուած ուղեղների համար մի փտած նիւթ է—մեր նոր, աշխարհաբար գրականութիւնը նոյն այդ մտաւորականների համար կատարեալ terra incoqnita է: Ասում են, թէ մի քանի երիտասարդ բանասէրներ մեր նոր գրականութեան պատմութիւնն են պատրաստել, ուրախալի և մխիթարական երևոյթ, Բայց ինչ անենք, որ միաժամանակ տեսնում ենք ուսուցիչներ, որոնք, օրինակի համար, Մուրացանից ոչ մի բան կարգացած չեն և կան ուսում առած մարդիկ, որոնք պ. Լէօյին հետեւելով կարծում են, որ Մուրացանը մարդակերութիւն էր քարոզում:

Ճիշտ է, մենք մեր գրականութեան մէջ ոչ Տուրգենևի, ոչ էլ Գոգոլի տաղանդներն ենք ունեցել, այնուամենայնիւ մեր Պուշեանցը, Պարոնեանը կամ Մուրացանը մեզ համար մի մի Գոգոլ ու Տուրգենև են: Ապա մի հարցրէք, տեսնենք ռուս ուսուցիչների մէջ կգտնուին այնպիս-

իր, որոնք Տուրգենևի կամ Գոգոլի գրածքների հետ ծանօթ չլինին։ Իսկ եթէ լինեն, ես հաւատացած եմ, որ դրանց իբրեւ բացառութիւններ շուտով ցուցահանդէսներում ցոյց կտան։

Եւ մինչդեռ հայ գրականութիւնը այդպէս անարդուած է, ուստի գրականութիւնը մեր մէջ բնական վարկ և պատիւ ունի, որի համար ես չեմ կարող իմ խնդակցութիւնս չյայտնել, որովհետեւ աւելի ճօխ գրականութեան հետ ծանօթ լինելը ոչ միայն փաստակար չէ, այլ և ամենայնիւ օգտակար։

Ուստի գրականութիւնը միշտ սիրելի է եղել մեր ընթերցող հասարակութեանը, մասնաւորապէս մեր հայ հեղինակներին։ Մեր առաջի դրողներից մինչև վերջինը, թէ ժամանակագրական կարգով առած և թէ ըստ տաղանդի-ազգուել են ուստի հեղինակներից, բայց առաւելապէս բանաստեղծներից, քան թէ վիպասաններից։* Վերջիններիցս ամենից աւելի ազգել են մերոնց վրայ՝ Գոգոլ, Տուրգենև, Գոստոեփովի, պակաս չափով՝ Գ. Աւագէնսկիյ, Գարշին, Կօրոլէնկօ, Չէխով, Գոնչարովի, Գրիգորովիչի, Շչէդրինի և Տօլստոյի ազգեցութիւնը շատ դժուար է նշմարել մեր արդի վիպասանութեան մէջ։ Բայց եթէ ոչ գրականութեան մէջ՝ դոնէ մեր որոշ մտաւորականների դարգացման վրայ անշուշտ անհետեանք չի անցել Տօլստոյի կրօնա-փիլիսոփայական ուսմունքը, եթէ մեզ մօտ կանոնաւոր և սխտեմատիկ կերպով լինէր թարգմանութիւնը, մենք կարող էինք խօսել այն մասին, թէ որ չափով մեր հասարակութեան սիրելի են Տուրգենևը և Տօլստոյը։ Բայց, աւագ, մենք թարգմանում ենք անսխտեմ և անհաշիւ, ում խելքին ինչ որ փչէ։ Բամենայն դէպս մենք գիտենք, որ թարգմանուած են Տուրգենևի՝ Ռուդինը, Նախընթաց օրը, Հայրեր եւ Որդիներ, Առաջին սէր, Ասիա, Արձակ բանաստեղծութիւններ և այլ մի քանի

*) Այդ մասին մի քանի ուսումնասիրութիւններ ունի արած յայտնի հայասէր Իւրիյ Վեռնիովսկին։

մանր վէպիկներ. իսկ Տօլստոյից՝ «Մանկութիւն եւ Պատանեկութիւն», «Կրէյցէրեան Սօնասը», «Ֆարութիւն» և մի շարք նրա բրոշիւրներից. եւ ի՞նչ է այդ հեղինակները ընթերցող հայ հասարակութեանը ծանօթ են, դա նրանից է, որ մենք բոլորս գիտենք և կարդում ենք ուստերէն, իսկ ով որ չգիտէ նա այդ հեղինակների մասին, մասնաւորապէս Տօլստոյի, ստոյգ գաղափար դժուար թէ կազմի:

Բ.

Օգոստոսի 22-ին լրացաւ ուսու նշանաւոր վիպասան Ի. Տուրգենևի մահուան քսան և հինգ ամեակը: Այդ տխուր յորեղեանը տօնի թուեց ուսու մամուլին յիշել հասարակութեան ամենասիրելի վիպասանին և ջերմ տողեր նուիրել նրա յիշատակին: Ինչպէս և շատ շատերի նոյնպէս և իմ ամենահաւանած և սրտին մօտ ուսու վիպասանը Տուրգենևն է: Քանի քանի օրեր և գիշերներ ենք մենք նուիրել նրա վէպերի ընթերցանութեան, ինչպէս յափշտակուել ենք գեռ երեխայական հասակում նրա «Որսորդի պատմութիւններով», յետոյ նրա մեծ ու փոքր իրական վէպերով, Այս բոլորիս գուցէ Տուրգենևը այնքան չի կարդացուում, որքան առաջ, բայց այն ժամանակ, սկսած 50-ական թուականներից և մի քանի տասնեակ տարիների ընթացքում, նա սերունդների ուղեցոյց և ուսուցիչ է եղել, նրանով յափշտակուել և ոգևորուել են ամենաանկեղծ և սուրբ ոգևորութեամբ:

Իր առաջի նշանաւոր երկը—«Որսորդի պատմութիւնների» առաջին գլուխները—նա հրատարակում է 1847 թ. երեսուն տարեկան հասակում՝ և հէնց այն ժամանակ, երբ ուսու գեղարուեստական գրականութեան կոթողների՝ Պուշկինի, Լերմոնտովի, Դոբոլի տեղերը բաց էին մնացել, նա իրաւամբ գրաւում է նրանց տեղը և շարունակող է հանդիսանում ուսու գրական գեղագիտութեան, որպէսզի մահուան անկողնում այդ պատիւը յանձնէ հանճարեղն կոմս լե Տօլստոյին:

«Որսորդի պատմութիւնները», որոնք նոյնչափ գեղեցիկ են իրանց պատկերաւոր և հարուստ ոճով, որքան և մտրդասիրական բովանդակութեամբ մի պատմական երկոյթ են ներկայացնում ոչ միայն ռուս գրականութեան, այլ և հասարակական կեանքի մէջ, Ոչ մի երկ, կարելի է ասել, այնքան մեծ չափով չի նպաստել ճորտերի շուտափոյթ ազատագրութեան, որքան այդ անկեղծ և պարզ պատմածքները, վերցրած ռուս ճորտ-գիւղացիների կեանքից։ Ինչպէս անսխալական հայելու մէջ ռուս ժողովրդի այդ մեծագոյն, բայց մոռացուած, մասը արտանկարուած էր իր բոլոր անմխիթար գոյներով։ Մինչդեռ նոյն այդ մոռացուած ժողովրդի միջից հեղինակը փնտրել, գտել է և պատկերօրէն նկարել է բանական Խոս, երի, իդէալիստ Կալինըշների, հեղ և բարի Օվսեաննիկովների, համբերատար Լուկերեանների, ժիր մանուկների պատկերները։ Հեղինակը ցոյց տուեց, որ նրանք էլ մարդիկ են և օժտուած են բազմաթիւ դրական յատկութիւններով, որոնք ուրիշ, ազատ պայմաններում կարող են զարգանալ և ընդհանուր յառաջագիմութեան և բարեկեցութեան անսպառ աղբիւր դառնալ...

Ճորտերին ազատութիւն շնորհող կայսր Ալէքսանդր II-ը, իր ասելով, մեծապէս ազդուած է եղել Տուրգենևի այդ գեղարուեստական յարստից։

Տուրգենևի առանձին ընդունակութիւն ունէր յուզել ընթերցողներին, ամբողջ հասարակութիւնը իր երկերով։ Նուրբ գեղարուեստագէտ-նա միևնոյն ժամանակ վերին աստիճանի իրական տաղանդ էր և իւր բոլոր գրածքների նիւթը դարձնում էր կեանքը, նրա նշանաւոր երեոյթները, նրա երեսին բարձրացող հոսանքները։ Ահա թէ ինչու նրա գլխաւոր վէպերը՝ Թուդին (1856), «Ագնուական օջախը» (1859), «Նախընթաց օրը» (1860), «Հայրեր և որդիներ» (1862), Ծուխը (1867), Նովը (1877),—կարելի է ասել ռուս մտաւոր կեանքի զանազան շրջանների տարեգրութիւններն են։ Մտաւոր հասարակական կեանքը հերթով առաջ է բերում այս կամ

այն սկզբունքը, նշանաբանը, իդէալը. և Տուրգենևը իր հերոսներին ընտրում է այդ «ուղղութիւնների» կամ աւելի լաւ է ասած տիրող ուղղութիւնների ներկայացուցիչների միջից. Գուցէ այդ պատճառով էլ նրա վէպերը վերին աստիճանի այժմէական են եղել և դեր ու դէմ՝ բանակաւորների նիւթ դառել:

Բացի իրական լինելուց—նա և անկեղծ է միշտ և իր համոզմունքները չի զոհում այս կամ այն ազդեցիկ շըրջաններին և կուսակցութիւններին դուր գալու համար: Եւ քառասնական թուականների գործիչները—Ռուդին, Լավրեյկիյ և այլք—նոյնչափ նրա գրչի տակ իրական տիպեր են, որքան և գործունէութեան տենչով վառուած Խոսառովը կամ 60-ական թուականներին ծնունդ առած Բագատովի նման բնապաշտներ:

Այս գեղեցիկ և կենդանի պատկերների ժողովածուն անգամ բաւական էին Տուրգենևի անունը անմոռանալի դարձնելու համար. բայց դրանք Տուրգենևի վրձնի արտադրութեան մի մասն են:

Իսկ ինչ ասենք նրա անզուգական կանանց տիպերի մասին, որոնք այնպիսի ոյժով գրաւում են մեզ իրանց կուսական քնքշութեամբ (Նատալիա), հոգեկան անարատութեամբ (Լիզա), անվեհեր կամքով (Ելենա) և անհուն-անկեղծ սիրով... Որքան մենք ոգևորուել ենք ժամանակին այդ հերոս ու հերոսուհիներով, որքան արցունք ենք մենք թափել մեր այդ սիրելի «հոգու հատորների» հետ...:

Գ.

Երկրորդ յաբելինար՝ հսկայահանճար լե Տոլստոյ, փառք և պարծանք արգի Ռուսիոյ, որ Գուլիվերի նման կանգնած նայում է իրեն դէմ բռունցքների բարձրացնող լիլիփուտ (գաճաճ) հայրենակից հոգևորականների վերայ: Դա այն Տոլստոյն է, որին XX-րդ դարու սկզբին բանագրեց ռուսների ուղղափառ Սինոդը և որին այսօր ամբողջ աշխարհիս մտաւորականութիւնը զմայլանքի և յարգանքի

հաւաստիքն ներկայացրեց՝ նրա 80-ամեակի առթիւ։ Այս անգամ էլ մարգարէն իւր երկրում հալածանքի ենթարկուեց . . . Յաւիտենական և ողբերգական ճշմարտութիւն։ Եւ միթէ չխրատուեցին այսօրուայ իշխողները, որ բանտը և բանադրանքը, խարոյկը և հալածանքը երբէք կարողացած չեն և չեն էլ կարող կասեցնել մտքի արշաւանքը և նրա ազատ թռիչքը։

Թոյլ է իմ գրիչը խօսելու այս մեծ մարդու և զարմանալի տաղանդի մասին. և ինչ ասես, երբ սահմանափակուած ես տողերով և էջերով։ Ընդհանուր ուրուագիծ—աւելի ոչինչ, ահա ինչ կարելի է տալ մի քանի տասնեակ տողերի մէջ։

Տօլստոյը գեղարուեստագէտ է, Տօլստոյը ուսուցիչ է և նրա հետ ծանօթանալ ուզողը պէտք է վեր առնի և կարգայ նրա բազմահատոր վէպերը, նրա անթիւ մանր հէքեաթները, նրա ժողովրդական զրոյցները, նրա փիլիսոփայական ուսմունքը, նրա կրօնական վարդապետութիւնը։ Յանձին Տօլստոյի Ռուսիայում, կարծես, իրագործուեց այն գէպը, ինչ որ վիպական ձևով պատմում է մի ուրիշ ռուս հեղինակ, Դոստոևսկին, իր «Կարամազով եղբայրներ» վէպի «Մեծ ինկուիզիտոր» գլխի մէջ։ Խօսքս այն գէպի մասին է, երբ Քրիստոս իբր թէ գալիս, տեսնում է ինքուիզիտորների արարքները և երբ որ ուզում է բողոքել, նրան էլ Մեծ ինկուիզիտորի հրամանով ձերբակալում են և քիչ է մնում խաչ բարձրացնեն *ad maiorem Dei gloriam*, — եւ այդ բոլորը անում է Քրիստոսի անունով։ Իսկ Կրօնշտատի Իօան քահանան աղօթք է հնարել, որի մէջ խնդրում է Աստուծուն շուտով վերջ դնել Տօլստոյի կենաց օրերին . . . Սա ծաղր է. կհարցնէք դուք։

Ահա մի մարդ, որը քարոզում է մարդկանց տասնեակ տարիների ընթացքում, — փոխելով նիւթը և գաղափարը, փոխուել է և ինքը, բայց մի բանում նա միշտ անփոփոխ և նոյնն է մնացել՝ ճշմարտութեան հետապնդման մէջ։ Ինքն իրան իր գոյութեան մասին առաջին հաշիւը տալու օրից (տես նրա «Մանկութիւն և պա-

տանկութիւն) նա աշխատել է գտնել մարդկային կեանքի նպատակը:

Ի՞նչ է ճշմարտութիւնը—ահա այն Քրիստոսի կողմից անպատասխան մնացած հարցը, որը տանջում, զբաղեցնում է Տօլստոյ պատանուն և երիտասարդին, հասուն տղամարդուն և—սլ գիտէ—գուցէ մինչև օրս:

Բայց չէ. այն օրուանից, երբ նա գրեց իր նշանաւոր Խոսովանանքը—այդ հարցը նրա համար արդէն պարզ էր. նա պատասխանը գտել էր և ես կարծում եմ, որ նա յաւիտենականութեան գիրկն էլ այսուհետեւ կմտնի լիովին հանգիստ օրով և հաւատացած լինելով, որ նա ճշմարտութիւնը վերջնականապէս գտել է:

Ես էլ ուրիշների նման նրա հետ տեսակցելուց և խօսելուց յետոյ եկայ այն եզրակացութեան, որ նրա հաւատը և համոզումը անդրդուելի են: Այդ դէպքում, միմիայն այդ դէպքում՝ Տօլստոյը մի փանատիկոս է, իր սիրեցեալ, տանջանքներով ձեռք բերած գաղափարի հաւատարիմ սպասաւոր՝ ոչ ծաղր, ոչ տգիտութիւն, ոչ էլ հալածանք նրան իւր շաւղից չշեղեցին: Տօլստոյը մնում է Տօլստոյ, թէպէտ և Ս. Սինօքից բանադրեալ:

«Հաւատում եմ Աստծուն, որ ըմբռնում եմ իբրեւ Ոգի, իբրեւ Սէր, իբրեւ սկիզբն ամենայնի, Հաւատում եմ, որ նա իմ մէջ է, իսկ ես նրա Հաւատում եմ, որ Աստուծոյ կամքը ամենէն աւելի պարզ և հասկանալի արտայայտում է մարդ Քրիստոսի վարդապետութեան մէջ... Հաւատում եմ, որ մարդու իսկական բարիքը՝ Աստուծոյ կամքի կատարման մէջն է, իսկ նրա կամքն է, որ մարդիկ սիրեն միմեանց և այդ պատճառով ուրիշների հետ վարուեն այնպէս, ինչպէս որ կցանկային, որ իրանց հետ վարուէին, այդ է ամբողջ օրէնքը և մարգարենէրը, ինչպէս որ ասած է և Աւետարանում*»:

Ահա Տօլստոյի կրօնա-փիլիսոփայական դաւանանքի ամփոփումը իրա խօսքերով: Իբրեւ հետեւանք արդէն այդ

*) Исповѣде грѣшадєхъ:

աստուածապատգամ՝ սիրոյ-պահանջում է չարին չարով չալաւասխանել։ Այդ քրիստոնէական համբերատարութեան և անյիշաչարութեան ուսմունքը Տօլստոյը քարոզում է այնքան անշեղ, որ երբ մէկը նրան հարց է տուել «կարո՞ղ եմ ես արգելք սպանել ինձ վրայ յարձակուող գայլին» — նա պատասխանել է՝ «այ, չպէտք է, որովհետեւ եթէ ես կարող եմ նրան սպանել, ուրեմն և շանը և մարդուն — և սահման որոշել անկարելի կլինի։ Եթէ թոյլ տալ, որ ես կարող եմ սպանել, որ պարտական եմ դիմադրել չարին, այն ժամանակ չարիքն և անարդարութիւնը անսահման պիտի թաղաւորեն, ինչ որ և տեսնում ենք մենք այժմ»։

Այդ սկզբունքն էր թերադրում նրան և այն ժամանակ, երբ նա տողերիս գրողին համոզում էր, որ Տաճկաստանի հայերը չպէտք է բռնութեամբ և զէնքով պատասխանեն իրանց բռնակալներին՝ վոյրենի քրդերին և մոլեհաանդ թուրքերի շահատակութիւններին * . . .

Ուսանելին այն է, որ Տօլստոյը իր վարդապետութիւնը ձեռակերպել է վերջնական կերպով երկար տարիների երկունքից յետոյ, որի յիշատակարաններն են նրա զարմանալի խոր վիպական գրուածքները։ Արդէն «Մանկութիւն և Պատանեկութիւն» կիսակենսագրական գեղարուեստական վիպակի մէջ նա լուրջ մտատանջութիւնների մէջ է Աստուծոյ, մարդու, սիրոյ և բարիքի մասին (1852 թ.), նոյն մտատանջութիւնները և ճշմարտութեան օրսնումները մենք տեսնում ենք և հետեւեալ երկերի մէջ՝ «Կալուածատիրոջ առաւօտը» և «Ղաղախներ» (1861) վիպակների մէջ, որոնք անշուշտ ինքնակենսագրական նշանակութիւն ունին։ Նրանց հերոսները՝ Նէխիլետովը և Օլէնինը — Տօլստոյի այն ժամանակուայ հոգեկան դրութիւնն են պատկերացնում, երբ նա սրանում էր օգտակար գործունէութեան իսկական ճանապարհը և ժամանակակից քաղաքակրթութիւնից դժգոհութեան նշոյլներ, էր ցոյց տալիս ճշմարտութիւնը

*) Այս մասին տես իմ յօդուածը «Մեր Չայնը» թերթի № 97.

հարկաւոր է սերիշ շրջանի և դասակարգի մէջ փոփոխել և որովհետեւ կալուածատէրերի հակադիր դասակարգը գիւղացիութիւնն էր—Տօլստոյը նրանց մէջ է որոնում կեանքի առեղծուածի լուծումը ժողովուրդը, մասսան— միաձոյլ է, նա իւր յարգած ուղիովն է առաջնորդւում, նա անիծեալ հարցերով չի տանջւում, նրա համար ամեն բան պարզ է և լուծուած։ Անհատը անգոր է գտնել այդ ճշմարտութիւնը, իսկ ժողովուրդը արդէն իսկ իր մէջ ամփոփած ունի մարդկային կեանքի իմաստութիւնը։ Նա միշտ և բնազդօրէն գնացել է իսկական ճանապարհով և յաղթող է դուրս եկել մինչև իսկ ամենադժուարին դրութիւններից, ապացոյցը տեսէք «Պատերազմ և խաղաղութիւն» վէպի մէջ, որի գլխաւոր հերոսը ժողովուրդն է, ռուս գիւղացիութիւնը, մասսան (1864—1869)։

Այդ մասնայական հոգեբանութիւնը և աշխարհայեցողութիւնը բնական սեփականութիւն է ամեն մի հասարակ գիւղացու (յիշեցէք Կարատանին) և ընդհակառակը անըմբռնելի է բարձր դասակարգի ներկայացուցչի համար, մինչև որ նա չհաւասարուի այդ գիւղացիութեան հետ, չձուլուի ժողովրդի հետ։ Կարծես ինքն իրան հաշիւ տալու նպատակով Տօլստոյը 1873—76 թ. ստեղծում է իր խոր հոգեբանական Աննա Կարենինայ վէպը ու 1881 թուին գրում է իւր նշանաւոր Խոսովանուքիւնը, որով կամենում է մաքրուել իր նախկին կեանքի սխալներից, ու որպէս զի ապագային ընթանայ աստուածային ճանապարհով, միակ ուղիղ և իսկական ճանապարհով, որը նախասահմանուած է մարդուս ի վերուստ։ Այդ ժամանակից ի վեր նա գրեթէ բացառապէս նուիրւում է իւր կրօնափիլիսոփայական վարդապետութեան, որը վերականգնողական է ուղում առաջին դարու քրիստոնէական կեանքը, իւր անմիջական ջերմ հաւատով, պարզութեամբ, գրեթէ անիշխանական կաղմակերպութեամբ*։ Եթէ նա ժամանակ առ ժամանակ էլի երևան է գալիս իբրև գեղարուեստա-

* Տես Էլցբախէրե Անիւսանականուքիւն գիրքը։

գէտ (Իվան Իլիչի մահը, Նաւարի իշխանութիւնը, 1886, Քաղաքակրթութեան պատկերներ, Կրէյցերեան Սօնասը 1890 թ., Յարութիւն 1899)—նա այդ անում է իւր գեղարուեստական տաղանդը իւր վարդապետութեանը ծառայեցնելու համար և կրկին ու կրկին յիշեցնելու մարդկանց Մեծ վարդապետի յաւիտենական խօսքերը «նոր պատուիրան եմ տալիս ձեզ, որ սիրէք միմեանց, ինչպէս ես ձեզ սիրեցի, որպէս զի դուք էլ միմեանց սիրէք...»

Բայց և այսօր էլ, ինչպէս և այն պատմական օրերին, մեր ականջները խուլ են, իսկ մեր սրտերը անապատ ըմբռնելու և իւրացնելու այդ վեհ գաղափարը:

ՄԻՆԱՍ ԲԵՐԲԵՐԵԱՆ

